ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԱՇԱՐՈՒՄՆ ՈՒ ԳՐԱՎՈՒՄԸ ՇԱՀ ԱԲԱՍԻ ԿՈՂՄԻՑ՝ ԸՍՏ ՎԱԽՈՒՇՏԻ ԱՐՔԱՅԱԶՆԻ

ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ Դ.Ա.

XVI դ. վերջին տասնամյակից արևելյան երկու հզոր տերությունների՝ Օսմանյան կայսրության և Սեֆյան Իրանի միջև սկսում է փոխվել ուժերի հարաբերակցությունը, ինչը, անկասկած, հանգեցնելու էր վաղեմի ախոյանների հերթական բախմանը: Շահ Աբասի (1587-1629 թթ.) գահակալության տարիները, նրա վարած ներքին ու արտաքին քաղաքականությունը նպաստեցին Սեֆյան Իրանի դիրքերի ամրապնդմանը: Ի հակադրություն դրա, Օսմանյան կայսրությունը գտնվում էր վայրէջքի փուլում: Կայուն չէր նաև կայսրության ներքին իրավիճակը: Այդ մասին Զաքարիա Սարկավագը գրում է. «Քանզի որպէս պատմէ Առաքեալ պատմագիր, թէ՝ ելուզակք՝ որ է Ջալալիք, որոց անուանքն գրեալ է, զի բազմացան նոքա ’ի Կոստանդնուպօլսէ մինչ ’ի Երեւան. վասն որոյ զօրացաւ նա եւ ժողովեալ զօրս իւր, և գնացեալ էառ զամենայն երկիրն, զոր առեալ էին օսմանցիքն ի Պարսից»[1]: Գրիգոր Կամախեցին օսմանյան Թուրքիայում տիրող ծանր դրությունը և Շահ-Աբասի արշավանքի համար այնտեղ ստեղծված նպաստավոր պայմանները նկարագրելիս գրում է, որ ջալալիների ապստամբության պատճառով ավերվել էին ամբողջ Անատոլիան, Էրզրումը, Կարսը, Երևանը, և ամբողջ երկրում տիրում էին «սովը, մահը, գազանակերութիւնը»[2]:

Շահ Աբասը, օգտագործելով բարենպաստ պայմանները՝ բանակի վերակազմավորումը, Հարավային Կովկասի ժողովուրդների ու հատկապես հայերի ու վրացիների շահեկան դիրքորոշումը, վճռեց հարմար առիթի դեպքում նոր պատերազմ սկսել՝ Կ. Պոլսի 1590 թ. պայմանագրով կորցրած տարածքները հետ բերելու նպատակով[3]:

---

[1] **Զաքարիա Սարկավագ,** Պատմագրութիւն, հ. I, Վաղարշապատ, 1870, էջ 18-19:

[2] **Գրիգոր Դարանաղցի,** Ժամանակագրութիւն Գրիգորի վարդապետի Կամախեցւոյ կամ Դարանաղցւոյ, Երուսաղէմ, 1915, էջ 298-299:

[3] **Զուլալյան Մ.,** Թուրք-պարսկական պատերազմները Հայաստանում և նրանց հետևանքները (1590-1639 թթ.), էջ 80-81 (ՀՍՍՀ ԳԱ Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1966, № 2):

Վախուշտին (մոտավորապես 1696-1757 թթ)*, նշում է. «Քարթլիի Գեորգի արքան, որը գահին էր բազմել, հոր՝ Սիմոն արքայի մահից հետո, 1601 թ. գրավեց Լոռին»[4]: Այս հանգամանքը ևս օսմանյան պետության թուլացման լավագույն ապացույցներից է, քանի որ թուրքական կողմը չէր կարողանում պատասխան գործողություններ ձեռնարկել Քարթլիի նման սահմանափակ ուժեր ունեցող ախոյանի դեմ: Առաքել Դավրիժեցին, ներկայացնելով Հայաստանում օսմանյան իշխանությունների անտանելի հարկային քաղաքականությունը և հալածանքները քրիստոնյաների դեմ, գրում է, որ տեղական ժողովուրդների՝ թուրքական իշխանությունների ծանր հարկային ու կրոնական քաղաքականությունից ազատվելու միակ ելքը տարածաշրջանի ժողովուրդների համար Շահ Աբասի սպասվելիք արշավանքն էր, որի մասին գիտեին և որին սպասում էին[5]:

Պատերազմը սկսվեց Շահ Աբասի նախաձեռնությամբ, որի գլխավորությամբ իրանական բանակը 1603 թ. սեպտեմբերի 13-ին գրավեց Թավրիզը[6]: Կողմերի միջև բախում տեղի ունեցավ քաղաքից ոչ հեռու, և թուրքերը կրկին պարտություն կրեցին: Թավրիզի բերդի կայազորը, որը շարունակում էր դիմադրել, այլևս օգնության հույս չունենալով անձնատուր եղավ[7]:

Թավրիզի գրավումից հետո Շահ Աբասը որոշեց շարժվել դեպի Նախիջևան ու Երևան: Առաքել Դավրիժեցու հիշատակության համաձայն, Նախիջևանի թուրք բնակիչներն ու կայազորը, լսելով պարսիկների կողմից Թավրիզի գրավման և դեպի Նախիջևան շարժվելու մասին, մեծ տագնապ են ապրում[8]: Իսկ Թավրիզի գրավման ժամանակ փախուստի դիմած օսմանյան բանակը, որը հասել էր Նախիջևան, շահ Աբասի գալու լուրը

---

* Վախուշտի Արքայազն - վրաց հայտնի պատմաբան ու աշխարհագրագետ, Քարթլիի Վախթանգ VI արքայի արտամուսնական որդին: Նրա աշխատությունը հրատարակվել է Քարթլիի կյանքի IV հատորում. տե՛ս ქართლის ცხოვრება, ტომი 4, ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თბილისი, 1973 (այսուհետև՝ ქართლის ცხოვრება, ტომი 4):

[4] Նույն տեղում, էջ 903:

[5] Տե՛ս Պատմութիւն **Առաքելի վարդապետի Դաւրիժեցւոյ**, Վաղարշապատ, 1884, էջ 9-10:

[6] **Զուլալյան Մ.,** Հայ ժողովրդի 15-18-րդ դարերի պատմության հարցերը ըստ եվրոպացի հեղինակների, Ե., 1990, էջ 137:

[7] **Առաքել Դավրիժեցի,** էջ 14:

[8] Նույն տեղում:

ստանալով, շտապ թողնում է Նախիջևանը և փախչում Երևան. «Իսկ այն զօրքն օսմանցւոց փախեան ի Թավրիզու եւ եկին ի Նախչուան, ոչ կարացին մնալ անդէն՝ եւ կալ ընդդէմ, այլ երկիւղիւ մեծաւ ըմբռնեալ ի սիրտ եւ յոգի, հապճեպ տագնապաւ ելին ի Նախչուանայ՝ եւ ժամանեալ անկանէին ի քաղաքն Երեւան»[9]:

Նախիջևանի գրավման մասին խոսելիս Անտոնիո Դե Գուվեան նշում է, որ քաղաքը հեշտությամբ ենթարկվեց թագավորին, որին ողջ բնակչությունը դիմավորեց ցնծությամբ[10]: Առաքել Դավրիժեցին վկայում է, որ Նախիջևանից փախած զինվորները «հարաւային կողմն բերդին Երեւանայ կից ընդ նմա պատեցին պարիսպ եւ շինեցին միւս եւս բերդ, եւ մտին ինքեանք ի ներս պատերազմական զինուք»[11]: Թուրքերը պատրաստվում էին պարսկական զորքին վճռական դիմադրություն ցույց տալ Երևանում: Քաղաքի մատույցներում Շահ Աբասը հայտնվեց 1603 թ. վերջերին[12]: Ամրանալով գլխավոր բերդում՝ օսմանյան կայազորը պատրաստ էր դիմադրության: Թուրքերը ավարտել էին նաև Նախիջևանից Երևան տեղափոխված թուրքական ուժերի համար նախատեսված նոր ամրությունների կառուցումը: Շահ Աբասը հստակ գիտակցում էր, որ նման պաշտպանություն ունեցող քաղաքի գրոհը կարող է հսկայական կորուստների ու անցանկալի հետևանքների հանգեցնել, սկսեց Երևանի պաշարումը:

Շահ Աբասի պալատական պատմիչ Իսքանդար Մոնշին, Առաքել Դավրիժեցին և Վախուշտին նշում են վրացական երկու թագավորների՝ Քարթլիի արքա Գեորգիի, Կախեթի* արքա Ալեքսանդրի՝ Աբասի բանակին միանալու մասին, իսկ դա ենթադրում էր պարսկական գերիշխանության ընդունում: Փաստորեն, մինչև Երևանի գրավումը Շահ Աբասը վերստին վերականգեց գերակայությունը վրացական այս պետական կազմավորումների նկատմամբ:

---

[9] Նույն տեղում:

[10] **Զուլալյան Մ.,** Հայ ժողովրդի 15-18-րդ դարերի պատմության հարցերը ըստ եվրոպացի հեղինակների, Ե., 1990, էջ 138:

[11] **Առաքել Դավրիժեցի,** էջ 22:

[12] **Զուլալյան Մ.,** նշվ. աշխ., էջ 140:

* Քարթլիի թագավորությունը զբաղեցնում էր արևելյան և կենտրոնական Վրաստանը: Կախեթի թագավորությունը պետական կազմավորում էր Վրաստանի արևելքում 1466-1762 թթ.: 1762 թ. այս պետական կազմավորումները միավորվել են:

Այս մասին հիշատակություն ունի նաև Անտոնիո Դե Գուվեան. «Իբերիա երկիրը, որը մենք այսօր Գյուրջիստան ենք անվանում, բաժանված է չորս փոքրիկ թագավորների միջև, որոնցից մեկը և ամենագլխավորը Սիմոն խանն է, որը դեռևս կենդանի է ու գտնվում է Կոստանդնուպոլսում գերության մեջ: Վերջին պատերազմներում պարսիկների կողմն անցնելով թուրքերի դեմ կռվելու համար, իր հոր բացակայության ժամանակ նրա ավագ որդի Գեորգին կառավարում էր պետությունը: Այս իշխանը, որի երկիրն այնքան մոտ է Մեծ Հայքին, տեղեկանալով հարևան թագավորի հաղթանակների մասին հարևան մի երկրում՝ նրա մոտ ուղարկեց դեսպանություններ և մեծ քանակությամբ սննդամթերք, պատրաստակամություն հայտնելով ծառայել նրան այս պատերազմում և կատարել նրա ցանկացած հրամանները: Այս նույն երկրի մի այլ թագավոր՝ Ալեքսանդր խանը, որի որդին երկար տարիներ ի վեր ընդունել էր մահմեդականություն և գտնվում էր թագավորի կողքին, արեց նույնը»[13]: Իսքանդար Մոնշիի հիշատակությունը այս իրադարձության վերաբերյալ սահմանափակվում է միայն փաստի արձանագրումով[14]: Այս իրադարձությունների մասին Վախուշտին նշում է. «Նա իր մոտ կանչեց Գեորգիին ու կախեթցիների արքա Ալեքսանդրին: Նրանք բանակ հավաքեցին ու եկան Շահի մոտ Երևան: Երեք կողմից քաղաքը պաշարեցին Շահի զորքերը, իսկ չորրորդ կողմից՝ նրանք: Մի քանի օրից Շահը հրամայեց գրոհել քաղաքը: Այդ ժամանակ վրացիները պարսիկներից շուտ մտան ու ավերեցին ու գրավեցին քաղաքը: Հետո մտան պարսիկները, ու Շահ Աբասը գրավեց քաղաքը: Դրանից հետո Շահ Աբասը դիմեց Գեորգիին՝ ասելով. «Քանի որ սուլթանը եղել է իմ թշնամին, բայց ավելի շատ՝ քոնը, իսկ հաղթանակը եղել է իմ ուժերով, ուստի դու պետք է ինձ որպես պարգև տաս Լոռին Բերդուջ գետի հետ»: Դա տխրեցրեց Գեորգիին, որը պատասխանեց. «Ես սպասում էի, որ ինձ որպես պարգև այլ քաղաք տաս՝ իմ հոր ծառայության դիմաց, ոչ թե իմ տարածքները խլես»: Քանի որ Շահ Աբասը դաժան էր ու ցանկանում էր, որ Քարթլին թուլանա, բացի այդ, Լոռիի՝ իսլամ ընդունած ու Շահ Աբասի մոտ փախած էրիսթավը խորհուրդ էր տալիս այդ մեծ ուժից զրկել Քարթլին՝ նրան տալով Լոռին ու Բերդուջ գետը...:

---

[13] **Զուլալյան Մ.,** նշվ. աշխ., էջ 142:

[14] **Iskandar Big Turkiman,** Tarikh-i Alam-arayi Abbasi, Tehran, 1355, p. 648 (պարսկերեն):

Լոռիի փոխարեն Շահը Գեորգիին տվեց Փուշտուկունին, Խվին ու տարեկան երեք հարյուր թուման: Գայթակղվելով դրանով՝ Գեորգին Լոռին հանձնեց շահին»[15]:

Շահ Աբասը հստակ գիտակցում էր, որ վրացական թագավորությունները, հատկապես Քարթլիի թագավորությունը, որն ուներ սեփական, թեև սահմանափակ, սակայն մարտունակ ուժեր, նույնիսկ ընդունելով պարսկական գերիշխանությունը, կարող էր ինքնուրույն քաղաքականություն վարել ու ցանկացած հարմար առիթի դեպքում ձգտելու էր անկախության՝ ընդհուպ մինչև թուրքերի հետ համագործակցության գնով, փորձեց անդամահատել ու թուլացնել այն: Ինչպես փաստում է Վախուշտին, պատրվակ բերելով, որ մինչև իր արշավանքը Լոռին եղել է թուրքերի իշխանության ներքո, Շահ Աբասը պահանջեց ու ստացավ այն Գեորգի արքայից: Սակայն հստակ գիտակցելով, որ Քարթլին շարունակելու է հավակնություններ ունենալ հայկական բնակչություն ունեցող այս տարածքի նկատմամբ, նա միջոցառումներ ձեռնարկեց այնտեղ ամրապնդվելու և կայուն հենարան ունենալու համար, քանի որ Լոռին կարևորագույն ռազմավարական դիրք ուներ՝ մոտ լինելով Քարթլիի թագավորությանը: Այստեղ մշտական ներկայություն ունենալու և երկրամասը Քարթլիի քաղաքական ազդեցությունից հեռու պահելու նպատակով Շահ Աբասը Լոռիում բնակեցրեց բորչալու ցեղին[16]: Շահ Աբասի այս միջոցառման հետևանքները խոր հետք թողեցին Լոռու էթնոդավանական պատկերի վրա, իսկ դրա հետևանքները երևացին ավելի ուշ շրջանում: Բացի այդ, Վախուշտին հիշատակում է ոմն հավատափոխ հայ մելիքի, որի դրդմամբ Աբասը Գեորգիից պահանջեց ու ստացավ Լոռին ու վերջինիս ղեկավարությամբ այնտեղ ստեղծեց մելիքություն[17]: Սակայն Վախուշտիի այս վկայությունը խիստ կասկածելի է, քանի որ Առաքել Դավրիժեցին նշում է. «Պատանդք կային առ թագաւորսն Պարսից, որ էր եղբայր Աթաբէկ իշխանին Սոմխէթու՝ որում անունն էր Թահմազղուլի»[18]: Այս փաստարկից պարզ է դառնում, որ Լոռիում Վախուշտիի նշած մելիքությունը գոյություն է ունեցել դեռևս մինչև Շահ Աբասի արշավանքը:

---

[15] ქართლის ცხოვრება, ტომი 4, გვ. 419.

[16] Նույն տեղում, էջ 312:

[17] ქართლის ცხოვრება, ტომი 4, გვ. 419-420:

[18] **Առաքել Դավրիժեցի**, էջ 9:

Քարթլիի Գեորգի արքայի ու Շահ Աբասի հարաբերությունների վերաբերյալ հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդում Առաքել Դավրիժեցին. նա նշում է, որ Երևանի պաշարման ժամանակ շահին ներկայացած Գեորգին թունավորվել է շահի հրամանով, ուշ ներազդող թույնով: Եվ Գեորգին մահացել է Քարթլի վերադառնալուց հետո[19]: Այս տեղեկությունը հաստատելու կամ ժխտելու համար այլ հիշատակություններ չկան: Վախուշտին ևս, արձանագրելով Գեորգիի մահը, հավելյալ տեղեկություններ չի հաղորդում[20]:

Երևանի բերդը Շահ Աբասը գրավել է 1604 թ. օգոստոսին[21]: Պատմագիտական գրականության մեջ բերդի գրավման հետ կապված կան մի շարք հակասություններ: Որոշ հեղինակներ նշում են, որ բերդը գրավվել է գրոհով, մյուսները գրում են, որ թուրքերը հասկանալով, որ դիմադրությունն անիմաստ է, և երաշխիքներ ստանալով անձամբ շահից՝ բերդը հանձնել են ու հեռացել: Վախուշտին ոչ միայն նշում է, թե բերդը գրավվել է գրոհով, այլև հավելում է, որ այդ գրոհի ժամանակ վրացական զինված ուժերը վճռական դեր են ունեցել: Դրան հակառակ Առաքել Դավրիժեցին նշում է, որը օսմանցիները օգնության հույս չունենալով՝ հանձնել են բերդը, իսկ Շահ Աբասը նրանց թույլ է տվել հեռանալ. «Եւ յորժամ էառ շահն զբերդն, հրաման ետ մունետկաց քարոզել եւ հրատարակել ի մէջ բանակին Պարսից եւ Օսմանցւոց: Հրաման է ի մեծ արքայէն Շահաբասայ, որ ոք սիրէ զայս աշխարհս՝ եւ զշահն, եւ կամեցի կալ ի հայրենիս իւր՝ սիրով կացցէ, եւ ի շահէն պատիւս եւ ընդունելութիւն գտցէ ըստ արժանւոյն. եւ որ ոք գնալ կամիցի յազգ եւ ի ժողովուրդ իւր, խաղաղութեամբ երթիցէ իւրովք ընչիւք եւ ստացուածովք»[22]: Կարծում ենք՝ առավել արժանահավատ է Դավրիժեցու վկայությունը, քանի որ նա այդ իրադարձությունների ժամանակ տասնչորս կամ տասնհինգ տարեկան պետք է եղած լիներ (ծնվել է մոտավորապես 1590 թ.[23]): Բացի այդ, Դավրիժեցու տեղեկությունը հաստատում է նաև Փեչևի-Իբրահիմը, որը նշում է, թե Շահ Աբասը օսմանյան զորքերի՝ տեղում մնալու կամ հեռանալու իրա-

---

[19] Նույն տեղում, էջ 71:

[20] ქართლის ცხოვრება, ტომი 4, გვ. 419-420:

[21] **Հակոբյան Թ.,** Երևանի պատմությունը (1500-1800), Ե., 1971, էջ 32:

[22] **Առաքել Դավրիժեցի,** էջ 24:

[23] **Առաքելյան Վ.Դ.,** Առաքել Դավրիժեցի (մահվան 300 ամյակի առթիվ) (ՊԲՀ, 1970, № 3, էջ 34):

վունքը տվեց նրանց՝ զինվորներին, իսկ Խդըր փաշայի որդուն՝ Սուլեյման փաշային, բազմաթիվ ընտանիքներով ապահով կերպով ուղարկեց Կարս. «Մնացած զինվորներին ասաց. «Ով ուզում է, թող ինձ կուլ լինի, ով ուզում է, թող գնա օսմանցու մոտ»[24]: Մինչև անգամ Խդըր փաշայի մյուս որդուն՝ Մուհամմեդ փաշային, 300-400 ընտանիքով և երեխաներով Շահի մարդկանց ուղեկցությամբ Կարս ուղարկեց: Իսկ Երևանի բերդը ավերեց, այրեց և հողին հավասարեցրեց»[25]: Սա ամենևին չի նշանակում, որ Վախուշտին սխալ տեղեկություն է հայտնում: Երևանի ամրությունների համակարգում կային երեք բերդեր, որոնցից միայն գլխավորի մասին են խոսում վերոնշյալ պատմիչները: Բացի այդ, Երևան քաղաքը գրավել էին գրոհով, գլխավոր բերդի գրավումից շատ ավելի վաղ, և, ըստ երևույթին, վրացական զինված ուժերը մասնակցել են հենց քաղաքի գրավմանը: Գ. Տեկտանդերը ևս հաղորդում է, որ Երևանը դիմադրել է հինգ շաբաթ միայն, այնուհետև այն գրավել են պարսիկները, որոնք բնակչության զգալի մասին կոտորել են[26]: Այս դեպքում ևս, ինչպես փաստում է Մ. Զուլալյանը, խոսքը քաղաքի և ոչ թե գլխավոր բերդի մասին է[27]:

Այսպիսով, Շահ Աբասի արշավանքը դեպի Երևան և նրա կողմից քաղաքի գրավումը փոխեցին ուժերի հարաբերակցությունը տարածաշրջանում: Վրացական թագավորություններից Քարթլին ու Կախեթը վերստին ընդունեցին Սեֆյանների գերիշխանությունը: Լոռիի նկատմամբ հավակնություններ ունեցող Քարթլիի արքան ստիպված էր հրաժարվել իր նկրտումներից՝ հօգուտ Շահ Աբասի, իսկ Լոռիում բնակեցված թուրքական տարրը հենք էր դառնալու դեպի Վրաստան Շահ Աբասի հետագա արշավանքների համար:

---

[24] Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին: Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, հ. Ա, կազմ.՝ Սաֆրաստյան Ա.Խ., Ե., 1961, էջ 55 և 73:

[25] Նույն տեղում, էջ 55:

[26] **Զուլալյան Մ.,** նշվ. աշխ., էջ 139:

[27] Նույն տեղում:

ОСАДА И ВЗЯТИЕ ЕРЕВАНА ШАХОМ АББАСОМ СОГЛАСНО ЦАРЕВИЧУ ВАХУШТИ

КАРАПЕТЯН Д.А.

Резюме

Грузинский историк и географ Вахушти Багратиони в своём труде приводит ценные сведения о турецко-персидских войнах и о последствиях этих войн для армянского и грузинского народов. Осада Еревана и его взятие Шахом Аббасом в 1604 году изменили соотношение сил в регионе. Из грузинских царств Картли и Кахетия отошли к Сефевидам. Царю Картли, претендующему на Лори, пришлось отказаться от своих планов в пользу Шаха Аббаса, а наличие тюркского элемента в Лори послужило основой для будущих набегов шаха Аббаса на Грузию.

THE SIEGE AND CAPTURE OF YEREVAN BY SHAH ABBAS, ACCORDING TO PRINCE WAKHUSHT

D. KARAPETYAN

Abstract

Wakhusht Bagration provides valuable information about the Turkish-Persian wars and the consequences of these wars for the Armenian and Georgian nations. Thus, the blockade of Yerevan by Shah Abbas and the capture of the city in 1604 changed the balance of power in the region. From the Georgian kingdoms Qartli and Kakheti returned under the rule of the Safavids. The king of Qartli, who had ambitions for Lori, had to abandon his goals in favor of Shah Abbas, and the Turkic element in Lori served as the basis for Shah Abbas's future attacks on Georgia.